

А.В. ЗИМОВЕЦЬ*Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого*

УДК 342.3

ДО ПИТАННЯ ПРО КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ¹

Щодо конституційно-правової відповідальності розглянута її природа, сутність та особливості; підняте питання розмежування конституційної та конституційно-правової відповідальності, її проспективного (позитивного) та ретроспективного (негативного) характеру; зроблені висновки про необхідність визнання конституційно-правової відповідальності окремим специфічним видом юридичної відповідальності, що має виключно ретроспективний характер.

Сучасний етап розвитку української держави в умовах політико-реформаційної дійсності увів до словника найбільш вживаних вітчизняного політикуму словосполучення "конституційно-правова відповідальність". Втім, як не дивно, перманентність використання цього терміну в ритуалах політичного езогеризму насправді підтверджує малодослідженість цього явища в науці.

Аналіз тих небагатьох праць, які є сьогодні в літературі, вказує на розбіжність поглядів відносно поняття конституційно-правової відповідальності, її природи і сутності. Так, одні дослідники розглядають її як вид політичної відповідальності [1, с.55]. Другі – як таке явище, що поєднує в собі політичну, моральну і юридичну відповідальність [2]. Треті, посилаючись на те, що захист конституції не є єдиним завданням і метою конституційно-правової відповідальності, виділяють її як окремий вид соціальної відповідальності [3; 4, с.140; 5].

Проте, все вказує вище, на наш погляд, є лічим іншим, як констатацією окремих рис, аспектів конституційно-правової відповідальності. Головне ж – її природа – залишається за межами поля зору дослідників. Тому найбільш вагомим виглядає твердження, що конституційно-правова відповідальність є самостійним видом юридичної відповідальності [6-8]. При такому підході, по-перше, береться до уваги, що настання наслідків для суб'єктів відповідальності має на меті захист конституції, конституційного ладу, основних прав і свобод людини і громадянина; по-друге, в ньому чітко вказується на те, що це саме правові наслідки, які відчуває на собі той чи інший суб'єкт конституційно-правової відповідальності; по-третє, констатується, що конституційно-правова відповідальність може наступати лише при наявності факту конституційного правопорушення і відповідних конституційно-правових підстав; по-четверте, як вид юридичної відповідальності вона передбачає застосування державного примусу [9, с.76], по-п'яте, конституційно-правова відповідальність завжди має зовнішній характер.

Визнання конституційно-правової відповідальності окремим видом юридичної відповідальності знімає і питання про її природу та характер, оскільки існують такі точки зору, згідно яких конституційно-правова відповідальність визначають як надгалузеву. Але ж конституційне право – це окрема галузь українського законодавства, а не надгалузь, оскільки в іншому випадку воно втрачить свою якість права, тому і конституційно-правова відповідальність носить саме галузевий характер. Можна і необхідно ставити питання про розмежування таких понять, як "конституційні основи (засади) юридичної відповідальності", і, власне, "конституційно-правова відповідальність", оскільки Конституція України закріплює основи юридичної відповідальності в цілому, які потім знаходять своє адекватне вираження, конкретизацію і розвиток в нормах галузевого законодавства.

В межах нашого огляду доречно розглянути категорії, які часто замінюють собою конституційно-правова відповідальність. Метою дослідження є розгляд існуючих підходів до визначення і розуміння конституційно-правової відповідальності, їх узагальнення, удосконалення існуючих позицій і формування більш універсального і об'єктивного підходу до вирішення цієї проблеми. В дослідженні дістало подальшого удосконалення заперечення позитивної (проспективної) конституційно-правової відповідальності, запропоновано новий підхід до визначення конституційно-правової відповідальності як специфічного виду юридичної відповідальності.

Зокрема, необхідно розмежувати такі поняття як "конституційна відповідальність" та "конституційно-правова відповідальність". Виходячи з ознаки галузевості, під конституційною відповідальністю необхідно розуміти відповідальність, яка передбачена тільки нормами Конституції та конституційних законів, тоді як під конституційно-правова відповідальністю – ту відповідальність, що передбачена нормами всього конституційного законодавства.

І навпаки, - не слід ставити питання про розмежування конституційно-правової та державно-правової відповідальності [10], оскільки це одразу вимагає постановки і вирішення питання про розмежування конституційного пра-

¹ Первинна рекомендація з напрямку досліджень: канд. юрид. наук Ольховський Б.І. (НЮАУ імені Ярослава Мудрого).

ва і державного права. По-перше, таке розмежування майже неможливо зробити, а, по-друге, у зв'язку з таким підходом можна говорити про муніципально-правову відповідальність, корпоративне право і корпоративно-правову відповідальність, парламентське право і парламентсько-правову відповідальність та ін. По-третє, деякі вчені взагалі під державно-правовою відповідальністю розуміють юридичну відповідальність, отождожують ці поняття [11], що, на наш погляд, є не зовсім доречним і правильним.

Спірним питанням є визначення можливості розглядати конституційно-правову відповідальність у позитивному (перспективному) аспекті, та питання про те, чи завжди вона носить негативний (репресивний) характер.

В умовах розвитку громадянського суспільства, розвитку правової держави важливого значення набуває позитивний аспект відповідальності, який вимагає свого пояснення та вивчення.

Відповідальність в цьому плані розуміють як свідоме, відповідальне ставлення суб'єктів до своїх вчинків [12: 13, с.68] або як глибоко усвідомлену поведінку [14, с.196]. Отже, в позитивному аспекті відповідальність характеризує відношення суб'єкта стосовно його майбутньої діяльності (поведінки). В основному це відповідальність за належне виконання своєї соціальної ролі (наприклад, коли суб'єкт бере зобов'язання що-небудь зробити в майбутньому, погоджуючись тим самим й з відповідальністю за тво роботу). Даний аспект передбачає активне усвідомлення суб'єктом своєї відповідальності перед іншими.

Одним із перших ідею "позитивної" юридичної відповідальності висловив П. Недбайло: "позитивна" відповідальність, на його думку, "складається з самостійної й ініціативної діяльності в рамках правових норм... Вона в усіх випадках включає в себе досягнення позитивної мети, це відповідальність за успіх в роботі" [15, с.33]. Але в такому значенні позитивна відповідальність співпадає з поняттям "правомірна поведінка", і таким чином відбувається проста заміна понять, а не збагачення юридичної науки новою категорією.

На думку В. Похмелькіна, те, що традиційно визначають або намагаються визначити термінами "позитивна відповідальність" та "ретроспективна відповідальність" є нічим іншим, як добровільна та примусова форми реалізації єдиної юридичної відповідальності, що виступає в якості закріпленої в праві міри належної соціально-ролевої поведінки [16, с.34].

Позитивність юридичної відповідальності розкривають і за допомогою таких категорій як "психічне ставлення особи (суб'єкта права) до покладених на неї обов'язків", "почуття відповідальності" [17, с.59; 18, с.69; 19, с.73]. Але ці визначення в більшій мірі відносяться до категорій моралі, релігії, в деякій мірі політики, але не права. М. Малейн зазначає, що прихильники позитивної юридичної відповідальності виводять її поняття за межі права: свідомість, почуття, мораль – категорії не правові [20, с.134]. Такий підхід є надто суб'єктивістським і поняття юридичної відповідальності в такому "позитивному" аспекті не піддається формалізації.

Логіка розуміння юридичної відповідальності в позитивному аспекті приводить до висновку, що юридична відповідальність виникає та існує до вчинення правопору-

шення. Основною ознакою юридичної відповідальності, яку виділяють більшість дослідників, є застосування її лише за здійснені правопорушення – *causa in praeteritum, poena in futurum confertur*². До того ж, якщо розглядати позитивну юридичну відповідальність як один з елементів поняття "юридична відповідальність", що передбачає певний характер відношення суб'єкта до виконання своєї соціальної ролі, то слід визнати неможливість якимось чином обмежити її сферу. Кожен суб'єкт соціальних відносин вступає в безліч правовідносин з іншими суб'єктами, не вимагає розповсюдження "позитивної відповідальності" на все необмежене коло його діяльності (дій, бездіяльності). Звідси "позитивний" аспект юридичної відповідальності є завжди величезним у порівнянні з "негативним" аспектом, який є чітко визначеним і настає тільки у разі визнання певної діяльності (дії, бездіяльності) суспільно шкідливою.

Ретроспективна юридична відповідальність об'єктивована у нормах права і у передбаченому ними притерпінні негативних наслідків антигромадської, протиправної поведінки, а позитивна відповідальність – важливий психологічний регулятор соціально корисної поведінки. Мова йде про почуття відповідальності, яке розуміється не в якості категорії права, а в якості категорії правосвідомості, психології. Тобто, відповідальність в позитивному аспекті носить, суворо говорячи, загальносоціальний характер і в ній майже немає юридичної специфіки. Право базується на цих моральних основах позитивності. Воно, в першу чергу, зорієнтоване на здійснення всіма суб'єктами суспільних відносин відповідальності, правомірних вчинків, але юридичну практику більше цікавить відповідальність, що пов'язана із законодавством, правосуддям, правопорушенням.

Отже, погоджуючись з Н. Бобровою, ми можемо назвати захоплення позитивною відповідальністю влади науковим романтизмом, якому спочатку піддавалася й сама автор [21].

Таким чином, можна зробити висновок, що юридичну відповідальність необхідно розуміти як різновид ретроспективної соціальної відповідальності [22, с.232].

Позитивний характер можуть мати лише інші види соціальної відповідальності. З огляду на це, визнаючи конституційно-правову відповідальність окремим видом юридичної відповідальності, ми заперечуємо її перспективний або позитивний характер (яким вона наділяється деякими українськими [10: 23-25] та російськими [6, 26] вченими, зокрема такими, як С. Авак'ян, М. Вітрук, Ж. Овсепян, А. Кондрашов та інші). Позитивність конституційно-правової відповідальності майже всі ці вчені вбачають у тому, що її несуть органи публічної влади та їх посадові особи вже за факту наявності у них спеціального статусу та спеціальних функцій і повноважень. Але необхідно погодитись з Б. Страшунюком, який наголошує, що говорячи про конституційно-правову відповідальність у позитивному та негативному аспектах, по суті мова йде про зовсім різні речі: одна справа, коли йдеться про коло завдань та повноважень, за які відповідає посадова особа, а друга, – коли ця особа або орган піддається негативним наслідкам [26]. Тут, дійсно,

² *Causa in praeteritum, poena in futurum confertur* – вчинок відноситься до минулого, а покарання – до майбутнього (лат.).

завжди мають бути чіткі правові підстави відповідальності, звійсно, якщо ми говоримо про юридичну відповідальність.

Заперечення позитивного (проспективного, перспективного) аспекту конституційно-правової відповідальності дозволяє чітко визначити підстави її настання.

Підставою конституційно-правової відповідальності, є вчинення конституційного правопорушення або, як його ще називають, конституційного делікту. Конституційний делікт – це діяння (дія або бездіяльність) суб'єкта конституційно-правових відносин, що не відповідає належній поведінці і тягне за собою застосування мір конституційної відповідальності [3]. В цілому можна погодитись з наведеним визначенням з огляду на загальний принцип: де є провиня, там мусить бути й покарання. Можна тільки вказати, що родовим, загальним поняттям виступає категорія конституційного правопорушення, яка включає в себе власне конституційний делікт, як безпосереднє порушення конституційно-правових приписів, що має повний склад: суб'єкт, об'єкт, суб'єктивна та об'єктивна сторони. Другим різновидом конституційного правопорушення можна визнати неналежне виконання суб'єктом, що здійснює публічну владу, своїх конституційних функцій та повноважень. Цей вид конституційного правопорушення характеризується особливістю складу, оскільки часто у ньому відсутня суб'єктивна сторона, тобто, відсутня вина правопорушника.

З приводу конституційно-правової відповідальності посадовців державно-владних повноважень було висловлено судження, що вона настає як за правопорушення, так і при їхній відсутності [5]. Це судження не є беззаперечним. В одній конституційно-правової відповідальності завжди лежить конституційне правопорушення, хоча у ряді випадків воно може мати не зовсім звичайне для правопорушення формулювання [27, с.87]. Дійсно, інколи важко встановити факти неналежного виконання функцій та повноважень, приймаючи до уваги й те, що в цьому процесі велику роль відіграє суб'єктивний момент. Можна взяти за основу пропозиції Ю. Тихомирова для встановлення цього конституційного правопорушення, згідно з якими невиконанням вважається наявність помилок при здійсненні владних функцій та повноважень; неправомірних дій одних суб'єктів, катрими порушується компетенція інших; славильна зміна обсягу повноважень; використання повноважень, не повністю або взагалі невикористання деяких чи більшої частини повноважень [28, с.159-160].

Неналежне виконання суб'єктом своїх конституційних функцій та повноважень як конституційне правопорушення може не мати повного елементного складу. Часто у цього виду правопорушення, відсутня суб'єктивна сторона, оскільки неналежне виконання своїх функцій та повноважень, не обов'язково має бути винним. Суб'єкт, який встановлює дану підставу конституційно-правової відповідальності, орієнтується на наявність суспільно небезпечних наслідків, на ефективність використання повноважень і його, як правило, не цікавить мотив, мета та інші суб'єктивні моменти, якими керувався правопорушник.

Слід наголосити на особливостях неналежного виконання конституційних функцій і повноважень як виду конституційного правопорушення. Ст.19 Конституції України встановлює, що правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах неспротивності примусу будь-кого

робити те, що прямо не передбачено Конституцією та законами України.

Отже, право, виходячи із пріоритету інтересів громадянського суспільства над державними інтересами, людини над державою, встановлює, що для захисту того максимуму правової свободи для членів громадянського суспільства відповідно необхідно встановити той мінімум правової свободи для державних органів і органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб. Саме виходячи з цього та з особливого значення публічно-владних повноважень у житті державно-організованого суспільства, останнє за посередністю права намагається ввести організацію і діяльність державної влади у суворо визначені правові рамки, використовуючи для цього правові дозволи (наприклад, визначення компетенції державних органів, повноважень посадових осіб та ін.). Тільки за належного, внутрішньо узгодженого поєднання всіх регулятивних методів, право у повній мірі може виконати свою регулятивну роль, нормативно гарантувати необхідні умови для ефективного суспільного розвитку, попередити можливість зловживання владою, захистити права і свободи членів суспільства, легалізувати творче начало життя [29, с.92].

Стосовно ж відповідальності держави, її органів та посадових осіб, то заборонювальний тип регулювання накладає свій відбиток на її підстави і характер. Для цих суб'єктів порушити встановлену законом заборону або вийти за межі дозволеного законом – означає здійснити злочин – суспільно небезпечне, шкідливе, протиправне діяння, яке неминуче повинно тягнути юридичну відповідальність [30, с.23]. Таким чином, правопорушенням у сфері державно-владних відносин необхідно розуміти не тільки як порушення заборон або невиконання обов'язків державними інституціями, а й як неправильне, неправомірне або неналежне використання дозволів. У першому випадку правопорушення буде мати всі відповідні складові елементи, а ось у другому - досить часто відсутній такий елемент складу злочину як суб'єктивна сторона, оскільки вказувана нами раніше межа, що окреслює суспільно шкідливе, небезпечне знаходиться вже не в сфері заборон, а в сфері правових дозволів.

Проведений аналіз конституційно-правової відповідальності дає змогу сформулювати дефініцію останньої як самостійного виду юридичної відповідальності, правові підстави якої закріплені в Конституції та конституційних законах України, сутність якої полягає в притерпінні несприятливих наслідків, передбачених конституційним законодавством, суб'єктом, що скоїв конституційно-правовий делікт або неналежно виконує надані йому повноваження.

Підсумовуючи здійснене в статті дослідження, можна зазначити, що воно є лише невеликою спробою подивитися на конституційно-правову відповідальність власне з формально-юридичного боку, з метою запобігання необґрунтованому розмиванню її меж на догоду черговій політичній кон'юктурі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нікоттін М.П. Политическая ответственность работника аппарата государственного управления в социальных странах // Ответственность сотрудника гос.

администрации: Междунар. науч. конф. – Варшава, 1975. – С.51-73.

2. Боброва М.А., Зражевская Т.Д. Ответственность в системе гарантий конституционных норм (государственно-правовые аспекты). – Воронеж: Изд-во Воронежск. ун-та, 1985. – 154 с.

3. Лучин В.О. Конституционные деликты // Государство и право. – 2000. – № 1. – С.12-19.

4. Румяшцев О.Г., Додонов В.Н. Юридический энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 1100 с.

5. Шон Д.Т. Конституционная ответственность // Государство и право. – 1995. – № 7. – С.35-43.

6. Колосова М.Н. Конституционная ответственность – самостоятельный вид юридической ответственности // Государство и право. – 1997. – № 2. – С.86-91.

7. Мелашенко В.Ф. Основы конституционного права Украины: Курс лекций. – К.: Вентури, 1995. – 240 с.

8. Тодыка Ю.Н. Конституционное право Украины: отрасль права, наука, учебная дисциплина: Учеб. пособие / Отв. ред. В.Ф. Погорилко. – Харьков: ФОЛІО, РАЙДЕР, 1998. – 292 с.

9. Ткаченко Ю.В. Проблемы конституційної законності в Україні: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Нац. юрид. акад. України. – Харків, 2001. – 210 с.

10. Червяцова А. “Позитивний” аспект конституційної відповідальності: визначення змісту // Право України. – 2000. – № 12. – С.93-97.

11. Поляков А.В. Общая теория права: Феноменологический коммуникативный подход: Курс лекций. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. – С.814-819.

12. Слободчиков Н.А. Юридическая и общесоциальная ответственность в системе мировоззренческих качеств сотрудников органов внутренних дел // Мировоззренческая культура личности сотрудника органов внутренних дел и пути ее формирования: Сб. науч. труд. – М., 1992. – С.68-69.

13. Косолапов Р.И., Марков В.С. Свобода и ответственность. – М., 1969. – 382 с.

14. Матузов Н.И. Личность и право. – Саратов: Изд-во Саратовск. ун-та, 1987. – 294 с.

15. Нелбайло П.Э. О юридических гарантиях применения норм // Правоведение. – 1971. – № 3. – С.44-53.

16. Похмелькин В.В. Социальная справедливость и

уголовная ответственность. – Красноярск: Изд-во Красноярск. ун-та, 1990. – 177 с.

17. Астемиров З.А. Понятие юридической ответственности // Советское государство и право. – 1979. – № 6. – С.55-63.

18. Кудрявцев В.Н., Лазарев Б.М. Дисциплина и ответственность: пути укрепления // Советское государство и право. – 1981. – № 6. – С.62-70.

19. Строгович М.С. Сущность юридической ответственности // Советское государство и право. – 1979. – № 5. – С.72-78.

20. Малейт Н.С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность. – М.: Юрид. лит., 1985. – 193 с.

21. Боброва Н.А. Конституционный строй и конституционализм в России: Монография. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2003. – 264 с.

22. Явич Л.С. Общая теория права. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. – 286 с.

23. Майдалик О. Конституційно-правова відповідальність: ознаки, підстави, суб'єкти // Право України. – 2001. – № 2. – С.92-95.

24. Наливайко Л. Проблеми визначення поняття, специфічних ознак та функцій конституційної відповідальності в сучасній конституційній теорії // Право України. – 1999. – № 10. – С.45-50.

25. Пашенко А. Фактичні та юридичні підстави конституційної відповідальності // Право України. – 2002. – № 5. – С.126-130.

26. Актуальные проблемы конституционно-правовой ответственности: обзор научной конференции // Государство и право. – 2002. – № 2. – С.114-121.

27. Пашенко А. Конституційний деликт як підстава конституційної відповідальності // Юридический вестник. – 2002. – № 1. – С.86-89.

28. Тихомиров Ю.А. Публичное право. Учебник. – М.: Изд-во «Бек», 1995. – 485 с.

29. Нерсесян В.С. Философия права: Учебник. – М.: Издательская группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997. – 647 с.

30. Малейт Н.С. Современные проблемы юридической ответственности // Государство и право. – 1994. – № 6. – С.23-32.

Надійшло до редакції 11.12.2007

ЗИМОВЕЦ А.В. К ВОПРОСУ О КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Относительно конституционно-правовой ответственности рассмотрена ее природа, сущность и особенности; поднят вопрос размежевания конституционной и конституционно-правовой ответственности, ее проспективного (положительного) и ретроспективного (отрицательного) характера; сделаны выводы о необходимости признания конституционно-правовой ответственности отдельным специфическим видом юридической ответственности, которая имеет исключительно ретроспективный характер.

ZIMOVETS A.V. TO THE QUESTION ON THE CONSTITUTIONALLY-LEGAL RESPONSIBILITY

Concerning the constitutionally-legal responsibility its nature, essence and features is considered; the question of delimitation in the constitutional and constitutionally-legal responsibility, its prospective (positive) and retrospective (negative) character is lifted; conclusions about necessity of a recognition of the constitutionally-legal responsibility are made by a separate specific kind of the legal responsibility which has extremely retrospective character.

“ПРАВО І БЕЗПЕКА” – фаховий журнал правоохоронця